

Nel Bielniak

ZMIENNOŚĆ LOSÓW BOHATERÓW SIERGIEJA SIERGIEJEWA-CENSKIEGO

Siergiej Siergiejew-Censki (1875-1958) żył i tworzył w czasach, w których Rosja, stargana wojnami i rewolucjami, całkowicie zmieniła swoje oblicze – z Rosji carskiej przeistoczyła się w Rosję sowiecką. Zmieniła się również w tym czasie sytuacja i rola sztuki.

W pierwszym piętnastoleciu XX wieku zwanym „srebrnym wiekiem” kultury rosyjskiej miał miejsce przewrót w malarstwie, muzyce, teatrze i literaturze. Modernizm stawiał jednostkę ponad zbiorowością, postulował jej niezależność zarówno społeczną, jak też duchową. Dla sztuki początku XX stulecia znamienne są pesymistyczne nastroje oraz eksponowanie indywidualizmu, jak również upodobanie do szokowania odbiorcy¹.

Mimo iż rok 1917 nie przekreślał w istocie rzeczy ciągłości literatury, ponieważ niezależnie od tragicznej sytuacji politycznej życie literackie jakiś czas nadal było bogate i różnorodne, to jednak – jak konstatuje T. Klimowicz – dla faktów i zjawisk będących obiektem zainteresowań socjologii literatury październik 1917 roku miał duże znaczenie. Pisarz – jeśli nawet nie przewartościował poglądów estetycznych – musiał znaleźć dla siebie nowe miejsce w innym systemie społeczno-politycznym², z każdym rokiem bowiem wzmagaly się represje w stosunku do artystów, którzy nie określili swojego stanowiska wobec nowej władzy. Spektakularny charakter miało wygnanie z kraju w 1922 roku 160 wybitnych przedstawicieli kultury i nauki, a później nagonki na nieortodoksyjnych pisarzy. Zabiegi owe miały „przekonać” inteligencję, iż jedynie słuszne wyjście to akceptacja nowych realiów. Są to dziś ogólnie znane fakty, dlatego nie będę ich tu szerzej przytaczać³.

¹ Zob. K. Cieślak, J. Smaga, *Kultura Rosji przełomu stuleci (XIX-XX)*, Warszawa 1991, s. 41-67.

² T. Klimowicz, *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917-1996)*, Wrocław 1996, s. 213-214.

³ Szerzej proces ten został omówiony m. in. w: G. Porębina, S. Poręba, *Historia literatury rosyjskiej 1917-1991*, Katowice 1996, s. 9-12, 191-209; *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 250-267, 330-342, 350-355.

Celem niniejszych rozważań jest próba ukazania twórczości Siergiejewa-Censkiego w kontekście przemian zaistniałych w Rosji oraz potrzeba ustalenia, czy zaważyły one na kreacji bohatera literackiego w jego prozie.

Początkowo Censki strzegł swej niezależności artystycznej, dlatego też nie należał do żadnego z ugrupowań, a jego twórczość nie mieściła się w ramach znanych programów estetycznych, wychodziła poza nie, łącząc w sobie cechy charakterystyczne dla XIX-wiecznego realizmu i modnego wówczas modernizmu. Bronił apolityczności sztuki: „Я просто художник, больше того, я просто учусь искусству и художником считаю себя относительно, – но да позволено мне будет уйти от опеки политических партий”⁴.

Pogląd ten wyraził Censki w 1908 roku i wyznawał do końca lat dwudziestych, kiedy to podjął kroki manifestujące jego wewnętrzną przebudowę zgodną z wymogami narzuconymi przez partię bolszewicką. Nowa tematyka i nowy bohater pojawia się m. in. w powieści *Poszukiwać, zawsze poszukiwać!* (*Искать, всегда искать!*, 1935) z połowy lat trzydziestych, zaliczanej do tzw. prozy produkcyjnej. Ze względu na poruszane problemy powieść ta jest często umieszczana pośród takich utworów, jak *Nad rzeką Socia* (*Соть*, 1930) L. Leonowa, *Czasie, naprzód!* (*Время, вперед!*, 1932) W. Katajewa czy *Dzień wtóry* (*День второй*, 1934) I. Erenburga.

Dla wczesnej prozy Censkiego (pierwsze piętnastolecie XX wieku) charakterystyczna jest pesymistyczna koncepcja człowieka, w której dominują niepewność życia i samotność jednostki ludzkiej, pozbawionej perspektyw egzystencjalnych. W tym okresie powstały m. in. powieść *Babajew* (*Бабаев*, 1907) i mikropowieść *Smutek pól* (*Печаль полей*, 1909).

Tytułowy bohater powieści *Babajew*, dwudziestopięcioletni porucznik podejmuje wysiłek odnalezienia swojego miejsca w świecie. Wyróżnia się on w środowisku oficerskim swoim analitycznym intelektem, a także chęcią zrozumienia sensu ludzkiego istnienia. Babajew próbuje znaleźć w życiu trwałe wartości oraz określić swoją tożsamość: „Смысла хочу! Смысла, будь вы все прокляты! Где смысл?”⁵ Pytanie to łączy się u niego z dążeniem do podkreślenia swej fizycznej niepowtarzalności. Biologiczna odrębność od innych ludzi jest jednak tylko cząstkową odpowiedzią na kryzys tożsamości, który mocno doskwiera Babajewowi.

Bohater, wyalienowany fizycznie i intelektualnie ze społeczeństwa z uwagi na niezyciowy stosunek otoczenia do jego osoby, pełen jest zarazem tragicznej wiedzy o swej egzystencji. Wie, iż jest samotny i skazany na śmierć, która ostatecznie powinna przynieść mu zadośćuczynienie za ból życia: „А ведь умирать совсем не страшно, должно быть: страшнее жить” (662). Wydaje mu się zarazem, iż wie jak należy żyć: „Жить нужно так жадно, как будто каждый час твоей жизни – последний час” (509).

⁴ П. И. Плукш, *С. Н. Сергеев-Ценский (жизнь и творчество)*, Москва 1968, s. 85.

⁵ С. Н. Сергеев – Ценский, *Бабаев*, [w:] *Идеи, Собрание сочинений в десяти томах*, t. 1, Москва 1955, s. 667 (wszystkie urywki z powieści przytaczam według tego wydania z podaniem strony).

Dlatego czerpie z życia pełnymi garściami. Nie przynosi to jednak ukojenia szamoczącemu się Babajewowi.

Ważną rolę w poszukiwaniu przez bohatera odpowiedzi na pytanie o jego tożsamość odgrywa przyroda. Czuje on, że może zjednoczyć się z lasem, niebem, wodą. To zjawiska przyrody stanowią jedyny *constans* w jego życiu.

Odnotujemy tu, iż zajmujący się tą problematyką psychologowie, np. Jan Łuczyński, stoją na stanowisku, iż tożsamość człowieka polega na zgodności pomiędzy jego obrazem samego siebie a jego konkretnymi zachowaniami w różnych rzeczywistych sytuacjach życiowych⁶.

Obraz samego siebie to rodzaj mapy, którą jednostka posługuje się w celu zrozumienia siebie. W przypadku Babajewa funkcję takiej mapy pełnią wartości wyniesione z dzieciństwa. Siebie „teraźniejszego” ocenia on przez pryzmat siebie „wczorajszego”. Jedynie przyroda i kontakt z nią pozwalają mu zachować ową dziecięcość w duszy. Wspomnienie spacerów po lesie i zapachu fiołków sprawia, że bohater przypomina sobie inne życie i to, że on też był kiedyś inny. Właśnie tego innego chciałby Babajew odnaleźć, lecz okazuje się to niemożliwe.

Ginie więc bohater, nie znajdując rozwiązania uniwersalnych problemów bytu i człowieka; umiera zastrzelony przez młodą rewolucjonistkę, nie poznawszy sensu istnienia. Na krótko przed śmiercią zadaje on sobie pytanie: „Почему есть еще вопрос: »почему?« – когда нет и не будет на него ответа?” (667).

Bohater Censkiego nie jest zwykłym człowiekiem. Potrafi spojrzeć z dystansem na życie, jest skłonny do refleksji nad jego przebiegiem, czuje także potrzebę podmiotowości i tożsamości osobowej, na którą składa się fizyczna oraz psychiczna struktura osoby. Pytanie o tożsamość osobową jest zatem pytaniem o psychofizyczne właściwości człowieka zrelatywizowane w stosunku do miejsca, czasu oraz otoczenia społecznego⁷. Pisarz zaznacza jednocześnie, że nie można ograniczyć tożsamości wyłącznie do treści związanych z fizyczną niepowtarzalnością, dlatego też nie wskazuje swojemu bohaterowi drogi wyjścia z tragicznej sytuacji egzystencjalnej.

W mikropowieści *Smutek pół*, która wzbogaca o jakościowo nowe akcenty koncepcję świata i miejsca w nim człowieka zawarłą w *Babajewie*⁸, Censki przedstawia bohatera, który utracił poczucie oparcia w stałych i niepodważalnych strukturach bytu i dlatego przeżywa kryzys egzystencji. Oznobiszyn w ogromnym napięciu poszukuje sensu w zachodzących wokół niego zdarzeniach i sensu własnego istnienia, przy czym swoje miejsce w świecie stara się określić poprzez zrozumienie sprzeczności tego świata.

⁶ J. Ł u c z y ń s k i, *Egzystencjalna konieczność rozwoju człowieka*, „Oświata i Wychowanie” 1988, nr 7, s. 13.

⁷ J. M i l u s k a, *Zmiana, konflikt ról a kryzys tożsamości człowieka*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1990, nr 4, s. 121-122.

⁸ B. S t e m p c z y ń s k a, „Nadbrzeżne” i „Smutek pół” Siergieja Siergiejewa-Censkiego. *W poszukiwaniu hipotezy godziwego istnienia*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1989, t. 13, s. 51.

Przyjmuje on tzw. postawę heroiczną, tzn. chce koniecznie nadać znaczenie własnej egzystencji poprzez ciągle wykraczanie poza jej ograniczenia⁹.

Bohater, podobnie jak Babajew, nie jest w stanie nawiązać kontaktu ze społeczeństwem, z otaczającymi go ludźmi. Na przeszkodzie stoi właściwy mu egocentryzm, pogłębiający uczucie samotności. Jedyne wyjątek w tej sytuacji stanowi żona Anna, której Oznobiszyn chce dać wszystko to, co ma najlepszego. Miłość traktuje altruistycznie, co pozwala mu przekroczyć ograniczenia narzucane przez jego osobowość¹⁰ i umożliwia zarazem pojednanie ze światem.

Tak silna a zarazem wewnętrznie niespójna jednostka przestaje działać, co prowadzi ją do poczucia pustki i nicości. Ten egzystencjalny niepokój bohatera tłumii jedynie przyroda, dyktując stosowne zachowania poprzez zmiany pór roku, wpływ lat – a więc pierwotny porządek świata, któremu należy się podporządkować¹¹. To kontakt z przyrodą i zdolność odczuwania jej piękna przynoszą mu – według B. Stempczyńskiej¹² – chwilowe przynajmniej ukojenie, wyciszenie poczucia bezsensu, ratują go od rozpacz. Bezpośrednie obcowanie z siłami natury, którym bohater zawdzięcza świadomość własnej egzystencji, powoduje, że nie zakończy on swego życia samobójstwem: „Ознобишин понял, что не нажмет курка пальцем правой ноги, – что нельзя это сделать в такое утро!”¹³

Pustka i rozczarowanie są dla bohatera Censkiego największym niebezpieczeństwem, dlatego też zdaje on sobie sprawę, że muszą być jakieś trwałe, ustanowione nie przez człowieka, lecz absolutnie obowiązujące zasady, na których mógłby się oprzeć – inaczej ludzka egzystencja musi się skończyć katastrofą. Z tego powodu dąży do tego, by odnaleźć w życiu stały punkt oparcia, odnaleźć się w jakimś porządku transcendentnym, dotrzeć do absolutu, odszukać „siłę ziemi”¹⁴. Ostatecznie zbliża się do celu swych poszukiwań, jest wręcz przekonany, że ten cel odnalazł. Nieoczekiwanie dla niego samego, praca i wysiłek, które włożył w budowę fabryki, nabierają sensu. Nagle pojmuje to, o czym od dawna wie żona Anna, że fabrykę buduje dla mającego się urodzić siódmego dziecka.

Tak więc dla bohatera *Smutku pól* perspektywą ucieczki od tragicznej prawdy o kondycji ludzkiej, możliwością dotarcia do samego sensu bycia, możliwością „wyjścia poza samego siebie” jest przyroda i rodzina. Jedyne wtedy, gdy odczuwa bliskość Anny i pól, dane jest mu zaznać nielicznych chwil szczęścia. Anna i pola nabierają w jego przekonaniu wręcz cech wspólnych, jednoczą się: „Конца не было: без конца на

⁹ H. Janowski, *Sens życia jako kwestia filozoficzna*, „Oświata i Wychowanie”, wersja B, 1982, nr 12, s. 18.

¹⁰ M. Gołaszewska, *W poszukiwaniu porządku świata*, Warszawa 1987, s. 127, 234.

¹¹ *Ibidem*, s. 27.

¹² B. Stempczyńska, *op. cit.*, s. 50.

¹³ С. Н. Сергеев – Ценский, *Печаль полей*, [w:] *idem*, *Собрание сочинений...*, t. 1, s. 395 (dalej przytaczam urywki ze wskazaniem strony).

¹⁴ A. Miś, *Filozofia współczesna. Główne nurty*, Warszawa 1996, s. 70-71.

восток и на запад распахнулись дедовские поля и тесно охватили душу. На его глазах во всю ширину их росла Анна в белом, – и – вот уже слились в одно – тело и поля” (414-415).

Anna po raz kolejny rodzi jednak martwe dziecko i umiera. Ale Oznobiszyn nie traci już nadziei, ponieważ wie, że odnalazł właściwą drogę. To dlatego po śmierci Anny jej młodsza siostra Masza przejmie cechy zmarłej: „в муке этой ночи приняла она от мертвой Анны таинственное помазание на длинную печаль жизни, которая никогда не может оборваться вдруг, а не глядя ткет свою крепкую нить и на ходу, то здесь, то там, передает ее из рук в руки” (416).

Maszę, tak jak i Oznobiszyna, nurtują pytania o istotę życia, nie będzie więc on teraz osamotniony w swoich poczynaniach.

W mikropowieści *Smutek pół* autor odchodzi od pesymizmu, dowodząc, że uświadomienie sobie przez jego bohatera bezsensu egzystencji nie oznacza, że z tego powodu nie warto żyć. Censki reprezentuje ponadto pogląd, iż można patrzeć na życie ludzkie z dwóch punktów widzenia. Z punktu widzenia kosmosu życie ludzkie nie ma sensu, natomiast z ludzkiej perspektywy można taki sens konstytuować¹⁵. Dlatego pokazuje, iż dla egocentryka i indywidualisty, istoty samotnej i w gruncie rzeczy słabej, bo nie mającej oparcia w nikim i niczym, odnalezienie harmonii i więzi z bytem oraz realizacja wartości absolutnych możliwe są poprzez wykroczenie poza siebie ku przyrodzie i rodzinie, co jest pierwszym krokiem ku odnalezieniu, nazwijmy to, bardziej ludzkiej filozofii życia.

Podobne tendencje będzie Censki rozwijał w utworach, które powstaną do 1914 roku. Rok ten należy wszakże traktować jako pewnego rodzaju cezurę, ponieważ stosunek Siergiejewa-Censkiego do I wojny światowej, wydarzeń 1917 roku i pierwszych lat sowieckiej władzy był negatywny. Nie potrafił on odnaleźć się w nowej sytuacji, dlatego też odizolował się w swoim domu w Ałuszcie na Krymie, gdzie stale przebywał od 1915 roku.

Jego wypowiedzi o wydarzeniach 1917 roku nacechowane są niepewnością i strachem przed tym, co będzie. W lutym 1917 roku pisze: „Мне кажется, что предстоящий нам зимний, а затем и весенний сезоны будут ужасны. Это будет сплошной грабеж и погром. Погибнет интеллигенция русская, преклонявшаяся перед мужиком”¹⁶. Censki boi się, że panująca anarchia może zniszczyć rosyjską kulturę. „Где у других революция, т.е. переворот, – пишет в październiku 1917 roku – там у нас просто кавардак со стихиями. »Стихий« очень удобны, когда хотят объяснить анархию”¹⁷.

W latach dwudziestych pisarz nadal preferował apolityczność, chociaż trudno było mu zachować postawę neutralnego obserwatora; z biegiem czasu zmienił swoje poglądy.

¹⁵ H. Jankowski, *op. cit.*, s. 18.

¹⁶ П. И. Плукш, *op. cit.*, s. 114.

¹⁷ *Ibidem*, s. 115.

Censki zajmował w literaturze rosyjskiej tych lat postawę tzw. *poputczika*, co wywołało ataki ortodoksyjnej krytyki RAPP-owskiej i hamowało publikację jego utworów. Ciężka sytuacja materialna szkalowanego przez krytykę pisarza, a także konsekwentny proces polityzacji życia Rosji, wymagający od twórców zajęcia jednoznacznej postawy politycznej, wpłynęły niewątpliwie na decyzję Censkiego, który – tak jak i wielu innych – w obawie przed samotnością i pozostawaniem na uboczu godzi się na uznanie socrealizmu. Swoje wrażenia o nowej rzeczywistości i nowych ludziach zawiera on m. in. w powieści *Poszukiwać, zawsze poszukiwać!* Powieść ta składa się z dwóch części. W pierwszej – *Pamięć serca* (*Память сердца*, 1934) – widzimy jednego z pierwszych w jego twórczości tzw. bohaterów pozytywnych. Dautow to bolszewik, zawodowy rewolucjonista, który po dwuletniej carskiej katordze odpoczywa na Krymie w lipcu 1917 roku i snuje plany dalszej działalności rewolucyjnej.

Zgodnie z wymogami poetyki socrealizmu w utworze tym zawarta jest optymistyczna koncepcja jednostki ludzkiej. Dautowa nie nurtują już jak Babajewa czy Ozno-biszyna problemy natury egzystencjalnej, nie pyta on już „jak żyć?” bądź „po co?” Ma określony cel, chce utrwalić dokonania rewolucji, z burżuazyjnej zrobić socjalistyczną¹⁸, dąży do dyktatury proletariatu: „Диктатуры трудящихся, которым война не нужна...” (295).

Optymistyczny wydźwięk utworu przejawia się również w wierze Dautowa w świetlaną przyszłość Rosji, w świat tak doskonały, że nie będzie w nim nawet prusaków. „И когда ты вырастешь большая, – zwraca się do czteroletniej dziewczynki – to tak zwać ich, конечно, не будут по той простой причине, что к тому времени их выведут всех, без остатка...” (296).

Dautow to „świadomy twórca nowego społeczeństwa socjalistycznego, stawiający interes społeczny zawsze ponad interes osobisty”¹⁹. Zapytany, co zrobiłby, gdyby zobaczył człowieka, przez którego trafił do więzienia, odpowiada: „Личные счета свои я пока отложил бы... [...]. Потому что гораздо более серьезная задача у нас – и у меня, значит, – вот-вот потребует разрешения” (304). Jest gotów umrzeć za ideały partii bolszewickiej, która – według jego słów – ma nie tylko jasny plan działania, ale też genialne dowództwo.

Jednym z elementów świetlanej przyszłości są – zdaniem Dautowa – dzieci, dlatego należy je „prawidłowo” wychowywać i nie zaśmiecać im głów m. in. religią: „Вот из-за таких малютошных мы тоже будем вести борьбу с кем угодно! Даже с их матерями [...]. Мы не позволим, нет, набить такие пытливые головечки всякой чепухой и вздором! Мы хозяйственны, – это прежде всего” (297).

¹⁸ С. Н. Сергеев – Ценский, *Искать, всегда искать!*, [w:] *Идеи, Избранное*, Москва 1975, s. 294 (dalej przytaczam urywki ze wskazaniem strony).

¹⁹ А. Н. Хуторникий, *Od czystej formy do literatury faktu. Główne teorie i programy literackie XX stulecia*, Warszawa 1988, s. 255-256.

Dautow szczęście własne znajduje w „budowaniu nowego ładu, w walce o lepszą przyszłość szerokich mas”.

W utworze tym Censki zależność „człowiek – przyroda” zarysowuje zgodnie z kanonami socrealizmu²⁰. Przyroda nie jest już, jak we wczesnej twórczości, żywiołem górującym nad losem człowieka, żywiołem pozwalającym mu niekiedy odnaleźć lub określić swoje miejsce we wszechświecie. Dautow nie potrafi zachwycić się pięknem krymskiego krajobrazu, uważa, że przyrodę należy okiełznać i wyeksploatować, wyłącznie wtedy będzie ona przydatna dla nowych użytkowników – robotników: „Погодите, придет сюда рабочий – он их развернет, эти горы, – они у него заговорят своими голосами!” (301).

Censki starał się wprowadzić zarysować trudną sytuację w Rosji po 1917 roku, w latach wojny domowej i pierwszych lat tzw. socjalistycznej rzeczywistości, fakty te nie tłumią jednak optymistycznej wymowy powieści. Nasuwa się pytanie, dlaczego pisarz, w którego wczesnej prozie odnajdujemy stronicę godną – jak zauważa Z. Barański²¹ – pióra wielkich realistów XIX wieku, nie wyjechał za granicę czy też nie został tzw. „wewnętrznym emigrantem”. Być może tłumaczy go fakt, że zawsze był bardzo związany z Rosją, że literatura stanowiła dla niego wartość najwyższą, a od 1906 roku poświęcił się jej całkowicie. Można też zakładać, że rzeczywiście uwierzył w nową Rosję i tzw. budownictwo socjalistyczne, na co wskazują m. in. jego entuzjastyczne wypowiedzi w listach do M. Gorkiego z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych²².

Warto może w tym miejscu przywołać słowa T. Klimowicza o wiarygodnych badaniach dotyczących preferencji czytelniczych, przeprowadzonych wśród młodych ludzi (od 17 do 28 lat) na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych. Czytelnicy ci wyrażali zapotrzebowanie na książkę, która będzie uczyć, będzie optymistyczna, stworzy obraz przyszłego dobrego życia oraz bohatera, który będzie wzorem do naśladowania²³. Może to tłumaczy choćby w części fenomen socrealizmu i łatwość, z jaką wielu twórców przyjmowało jego kanony.

Jak – z biegiem lat – bardzo zmieniły się zapatrywania Censkiego, świadczyć mogą jego słowa o roli pisarza wypowiedziane pod koniec życia, tak różne od wystąpień z początku jego drogi twórczej:

Надо относиться к своему таланту как к достоянию народа, вверенному на срок личной жизни тому или другому, а за целость, сохранность и яркость проявления этого народного достояния отвечаешь ты, носитель таланта²⁴.

²⁰ Н. А. Гуляев, *Теория литературы*, Москва 1985, s. 250-251.

²¹ Z. Barański, *Proza na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Literatura rosyjska*, t. 2, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1971, s. 608.

²² П. И. Плукш, *op. cit.*, s. 145-149.

²³ Т. Климович, *op. cit.*, s. 262-263.

²⁴ С. Н. Сергеев-Ценский, *Трудитесь много и радостно*, Москва 1975, с. 247.

Нель Бельняк

ПЕРЕМЕНЧИВОСТЬ СУДЬБЫ ГЕРОЕВ СЕРГЕЯ СЕРГЕЕВА-ЦЕНСКОГО

Резюме

В настоящей статье рассматривается вопрос влияния исторических перемен в России на художественные взгляды С. Сергеева-Ценского.

Проанализированный материал показывает путь писателя от художественной независимости в раннем творчестве (повесть *Печаль полей* и роман *Бабаев*) к решению принять каноны соцреализма в первой половине тридцатых годов (роман *Искать, всегда искать!*).